

ЛИТВИН

Володимир Михайлович — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

«ІСТОРІЯ ПІД ЗАМОВЛЕННЯ» ДЛЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ: УКРАЇНСЬКА ВІДПОВІДЬ

У статті проаналізовано Указ Президента України В. Зеленського «Про історично заселені українцями території Російської Федерації» і окреслені ним завдання для науковців. Оцінюючи документ як політичну відповідь України, автор показує історичну безвідставність спроб Путіна використовувати «історію під замовлення» з метою обґрунтування дальшого нарощування агресії під приводом захисту території та населення історичної Росії, що фактично зводиться до заперечення права на існування Української держави та її народу, а відтак до викличного нехтування міжнародним правом і, власне, історичною правдою у намаганнях відтворити Російську імперію.

22 січня 2024 р., в День Соборності України, Президент України Володимир Зеленський підписав указ «Про історично заселені українцями території Російської Федерації» з метою вироблення та реалізації плану дій щодо збереження національної ідентичності українців у Російській Федерації, в тому числі на історично населених ними землях (Кубані, Стародубщині, Північній та Східній Слобожанщині в межах сучасних Краснодарського краю, Білгородської, Брянської, Воронежської, Курської, Ростовської областей Російської Федерації)¹. Визначені ним завдання безпосередньо стосуються наукового співтовариства: збирання та вивчення фактів і свідчень про злочини, вчинені проти українців, що проживають (проживали) на територіях Росії, історично населених етнічними українцями, про політику примусової русифікації, політичні репресії та депортації щодо українців, відновлення та збереження історичної пам'яті; активізація роботи з протидії дезінформації та пропаганді РФ щодо історії й сьогодення українців у Росії та всіх поневолених нею народів, підготовка і проведення заходів, спрямованих на розвінчування російських міфів про Україну; забезпечення підготовки й поширення в Україні та світі матеріалів про понад

¹ Про історично заселені українцями території Російської Федерації: Указ Президента України від 22.01.2024 № 17/2024. <https://www.president.gov.ua/documents/172024-49513>

тисячолітню історію українського державотворення, історичні зв'язки земель, населених етнічними українцями, з українськими національними державними утвореннями в різні історичні періоди; висвітлення у навчальних програмах і підручниках для закладів освіти правдивої історії етнічних українців на історично населених ними землях у межах РФ.

Змушені констатувати: поки що указ було сприйнято як черговий новинний рядок в інформаційному полі. Очевидно, насамперед тому, що мало хто в Україні, крім вузького кола істориків, зрозумів його суть і нагальну потребу. Та й *spatial history* (просторова історія), яка на Заході за останні десятиліття набула важливого наукового звучання, в Україні ще не «заслужила» на предметну увагу². Не звернули увагу на цей акт і західні політики та науковці, які активно цікавляться українською історією, в тому числі в контексті сьогодення. Лише поодинокі європейські ЗМІ відгукнулися на нього коментарями.

Наприклад, журнал *The Spectator* (це якісне консервативне видання, засноване ще 1828 р., накладом понад 90 тисяч та з 2 млн щомісячних переглядів) опублікував статтю британського політолога М. Галеотті, який охарактеризував указ як «абсурдний і неприхований виклик Москві», що «дивним чином перегукується з риторикою Путіна»³. Але якщо путінське поняття захисту російських громадян українського походження сприймається ним як такі собі «претензії самого Путіна на право захищати інтереси росіян в Україні», то у формулюванні Зеленського про поневолені національні меншини в Росії він вбачає «небезпечний заклик до використання російських людей для розпалювання міжетнічного напруження й фрагментації Федерації»⁴. Що, мовляв, дає додаткові підстави російській стороні наполягати на правильності початку «спеціальної

воєнної операції», тобто війни проти українського народу. Немає сумнівів, що дедалі важливішого значення в ній набуватиме «боротьба культур» (*the struggle of cultures*). Як пише *Berliner Zeitung*, «конфлікт в Україні яскраво ілюструє, як вікові історичні наративи можуть бути адаптовані під потреби поточних подій»⁵.

Заперечуючи саме право на існування української нації, Путін у 2021 р. опублікував статтю про історичну єдність росіян і українців, у якій заявив, що Україна в її нинішніх кордонах була створена більшовиками на початку ХХ ст. Цей «історичний пасаж» перетворився для нього на ідею-фікс, він безупинно нагромаджує на ній свої чергові «розвідки» відносно долі «молодшої сестри/брата»: України до більшовиків не існувало, більшовики передали Україні землі історичної Росії, до яких належить усе Лівобережжя і Київ; теорія про українців як окрему націю зародилася в Польщі, а просував її австрійський генштаб перед Першою світовою війною; українці — це частина єдиного російського народу; на Донбасі ми захищали «свій народ, себе, свою батьківщину і своє майбутнє». І за усім цим — висновок: «Україна у певному сенсі — штучна держава, створена волею Сталіна»⁶. Залишилося лише перейти до твердження, що українці не мають природного права називатися народом і нацією. Услід за ним — Д. Медведев зі своїми «тезами»: «ми захищаємо нашу країну, наших людей, території, які є інтегральною частиною нашої держави, які були у складі нашої держави протягом століть і які у нас спробували відібрати». Тому «сьогодні вирішується доля нашої країни»⁷.

Зрештою, кремлівська доктрина «русского мира»⁸ демонструвала зазіхання чи не на всі

⁵ Butylin N. Selenskyj nennt russische Regionen von Ukrainern bewohntes Land — Kreml empört. *Berliner Zeitung*. 23.01.2024. <http://surl.li/reyez>

⁶ The Vladimir Putin Interview. *Tucker Carlson Network*. 08.02.2024. <http://surl.li/reyoc>

⁷ Медведев: Россия на СВО защищает свои исторические земли. *Коммерсантъ*. 19.02.2024.

⁸ Вислів «русский мир» вперше з'являється в «Слові на оновлення Десятинної церкви» (ХІІ ст.), де його використано у значенні «Русь» або «Русская земля».

² Єкельчик С. Просторова історія: українська перспектива. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 5. С. 59—65.

³ Galeotti M. Why is Zelensky echoing Putin's rhetoric? *The Spectator*. 22.01.2024. <http://surl.li/reybb>

⁴ Там само.

великі українські міста, за винятком хіба що центрального і західного регіону, а останнім часом уже на всю Україну. Призначення всього цього спектра «історичних наративів» очевидне: легітимізувати напад на Україну, показати, що російське керівництво «грає за правилами», які воно ж і встановило, обґрунтувавши законність вторгнення маніпуляцією історичними фактами.

Отже, проекція минулого на сьогоднішня виявилася першим кроком до чогось більшого, ніж просто риторична агресія, — до війни; до війни, в якій «жертва» виявилася винуватою ще й тим, що чинить опір. Ось чому навіть американський журналіст Такер Карлсон після інтерв'ю з Путіним змушений був відмежуватися від його історичних «екскурсів» заявою: мені вкрай не сподобалася вся частина розмови з Путіним, у якій він просто намагався

Наступного разу він трапляється через 800 років у статті М. Костомарова «Две русские народности». Сучасна доктрина «русского мира» народилася в 1990-ті роки як відповідь на колективну кризу ідентичності після розпаду СРСР і крах комуністичної ідеології. Згодом її презентував Путіну кремлівський ідеолог В. Сурков. Російська влада проголосила себе оберігачем і захисником «русского мира» безвідносно до політичних кордонів Росії, перетворила його на інструмент реалізації заявки «про наше бажання розширюватися», оскільки Росії «тісно і нудно» в її нинішніх кордонах (В. Сурков). Сакралізація «русского мира» відбувається не в останню чергу через його ототожнення зі «Святою Русью», в якій «Росія, Україна, Білорусь — це і є свята Русь». Відповідно, міф про «триєдиний народ» заперечує Україну як таку. Втім, значна частина дослідників вважають, що ніякої послідовної доктрини «русского мира» не існує (М. Ларюель визначає її як *floating signifier* (плаваюче означення) залежно від аудиторії й контексту; Н. Василевич вважає, що ідеологія «русского мира» призначена насамперед для підтримки авторитарного режиму Путіна). Отже, концепцію «русского мира» було штучно інспіровано Кремлем для виправдання незмінності влади та її територіальних амбіцій, а з 2022 р. вона стала складовою войовничої риторики й агресії. Вибір України не бути частиною «русского мира» і є причиною війни проти неї (детальніше на цю тему див.: Кордочкин А. Конец русского мира. *Новая газета*. 07.02.2024).

очорнити Україну. Це *найтупіша річ, яку я колись чув* (виділено автором).

Києву давно вже час на повний голос нагадати історичну правду, в тому числі про низку нинішніх російських територій, здавна заселених українцями, погоджуючись при цьому з оцінками вітчизняних фахівців (етносоціолог Ю. Кононенко), що президентський указ «слід сприймати скоріше як елемент внутрішньої української політики» і симетричну політичну відповідь Путіну, який оголосив про «приєднання історичних територій»⁹. На нашу думку, цей указ міг би бути ґрунтовніше опрацьований у науковому плані, а також кореспондуватися з ініційованим президентом законопроектом № 10425 «Про деякі питання у сфері міграції щодо підстав і порядку набуття та припинення громадянства України». За цією законодавчою ініціативою множинне громадянство пропонується поширити на всіх, «хто в періоди різних хвиль еміграції вимушено залишив рідну землю, опинившись у Європі, США, Канаді, країнах Азії, Латинської Америки, ... усіх, у чийх жилах тече українська кров і в чийх грудях б'ється вільне серце. Українці за походженням, які давно довели, що є українцями за духом. І після багатьох років очікування вони нарешті мають стати українцями й за паспортом».

Згідно з переліком держав (33), громадяни яких отримують право в Україні на множинне громадянство, «поневолені» українці в Росії позбавлені такої перспективи на весь період дії воєнного стану та ще на 24 місяці після його закінчення (втім, з проекту взагалі «випали» 40-тисячна українська діаспора в Австралії, 500-тисячна — в Ізраїлі, майже 800-тисячна — в Казахстані). Мабуть, риторичним виглядатиме питання, яку цінність становитиме для них указ «Про історично заселені українцями території Російської Федерації». Тоді як за Всеросійським переписом 2020–2021 рр., українці в РФ є третім за чисельністю, після росіяни і татар, етносом: 3,34 млн, або 3 % населення

⁹ Цит. за: Системная политика в данном вопросе отсутствовала, результат печальный. *Новая газета. Европа*. 23.01.2024. <http://surl.li/rfcsf>

країни. І це лише ті, які не відцуралися своєї національності і прабатьківщини.

Разом з тим і чи не в першу чергу позитивне значення указу полягає в тому, що він свідчить про державну увагу до проблеми українства в РФ і покликаний активізувати дослідження, причому надати науковій роботі в цій сфері системного й комплексного характеру. Враховуючи політичну чутливість і загостреність теми, особливо коли «авторитетні наукові джерела», до яких, як бачимо, апелюють найвищі російські посадовці, часто виявляються інструментами зловживань в обґрунтуванні їх практичної поведінки, але сприймаються на віру в атмосфері ідеологічного пресування, формують у російських громадян (не виключено, що й українського походження) спотворене світосприйняття, яке далеке від історичної правди. За такої системи будь-які продуковані Кремлем історичні настанови виявляються лише пізнішою фальсифікацією фактів. Відтак усе населення РФ змушене обстоювати й говорити щось протилежне тому, що воно, можливо, раніше знало і сьогодні бачить навколо себе. А що вже казати про широку зарубіжну аудиторію, знання якої про Україну переважно пов'язані з Чорнобилем, а тепер з війною.

Не буде перебільшенням стверджувати, що панівна російська еліта послуговується придуманою історією і культурою для тримання у невіданні власного народу. Як у романі-притчі І. Боровикова «Забуття», в якому описано країну, що пережила страшну війну й спеціально відмовилася від пам'яті про неї заради психологічного благополуччя. Пристрої знищення пам'яті — найважливіші предмети побуту в цій країні, вони допомагають позбуватися не лише важких історичних, а й будь-яких інших неприємних спогадів. І ця країна абсолютної безтурботності, інфантильності, відсутності найменших неприємних обставин мала назву «Гармонія». Або як у фантастичному романі М. Галіної «Автохтони», присвяченому процесам викривлення інформації: людина не може проникнути крізь сплетіння легенд, які придумують екскурсоводи для туристів, а місцеві жителі їх сумлінно переймають і стають жерт-

вами віри в сумнівні історії, відмовляючись від протидії злу.

Конформізм і комфорт (слова від одного латинського кореня) скоріше за все немало вплинули на формування в РФ колективістського населення і сакралізацію влади в ній. Як наслідок, війна, яку розв'язала одна людина і яка стала випробуванням для всього цивілізованого світу, схоже, набуває значення головної цінності Росії. Послання Путіна Федеральним зборам 29 лютого 2024 р. вказує на те, що війна стає нормою і необхідністю. В країні не залишилося іншої моделі розвитку, крім мобілізаційної. І не факт, що після Путіна, який уже зарекомендував себе як президент війни, відбудеться відхід від неї.

Разом з тим, потрібно бачити, що від 10 до 20 % росіян, переважно у великих містах, не сприймають його політики. Тільки за останні шість років прямих репресій у РФ зазнали понад 116 тис. людей, 11 442 з них переслідували за кримінальними статтями, а 105 тис. притягли до адміністративної відповідальності за висловлювання та участь у мітингах. У путінській Росії вже засудили більше людей, ніж за «антирадянщину» при Хрущові й Брежнєві (4 883 особи, з них в РСФРР — 3 234 особи). У 2018–2023 рр. в суди надійшли справи щодо 5 613 росіян за звинуваченнями їх в «екстремізмі», «виправданні тероризму», «фейках» і «дискредитації армії»¹⁰.

Для вчених, які займаються осмисленням епохи постправди¹¹, Росія якраз є підходящим «об'єктом» для такої роботи. Суспільно-політична атмосфера виразно засвідчує існування в ній відмінності між видимістю (позірністю) й реальністю, коли видимість видають за реальність, вільне поводження з історичними фак-

¹⁰ По делам его. Владимир Путин обошел всех советских вождей по количеству дел, возбужденных при нем по «политическим статьям», уступив только Сталину. *Новая газета*. 02.03.2024.

¹¹ На тему постправди див., напр.: Фуллер С. *Постправда. Знання як боротьба за владу*. Москва: ВШЭ, 2020; Макінтайр Л. *Постправда*. Київ: ArtHuss, 2021; Вілбер К. *Трамп і епоха постправди*. Київ: Terra Incognita, 2019.

тами — за незалежну правду, що закладається в основу внутрішньої і зовнішньої політики, потьмарює масову свідомість, робить її зручною для влади. Хоча публічний простір у РФ і без цього тотально контролюється державою, а центри прийняття рішень (і стратегічних, і поточних) винесено за контури її інститутів і вони мають не правовий, а установчий характер, включно з правосуддям і «законодавчим органом», які легітимізують задані Кремлем установки. Нелояльність у країні практично виключена. За таких обставин путінські «нарративи» минулого та сьогодення України сприймаються як аксіома. Інакше й бути не може в російській реальності, яка все більше набуває рис тоталітарності.

* * *

Кремлівські аколіти¹² (скажімо, В. Медінський, помічник президента РФ і глава Російського воєнно-історичного товариства; митрополит Тихон (Шевкунов) та ін.) по суті продукують «історію під замовлення», і насамперед саме від них потрібно охороняти історичну правду. Як майстри інтерпретації, а не знавці фактів і прибічники елементарної історичної об'єктивності, вони нав'язують своєрідне «суспільне правило»: якщо ви любите батьківщину, то її минуле у вашому викладі й сприйнятті завжди буде виключно позитивним, по-справжньому показуватиме імперську свідомість, бо іншої свідомості бути не може¹³. Звідси і пропаганда війни пам'яті як звичного явища для країни, що «піднімається з колін», продукування міфів про незмінну історичну велич Росії, підступну сутність Заходу і конкретно «недружніх» країн. Звідси й намагання доводити, що Україна — не держава, а географічний ареал, який є осердям «руського мира», в цивілізаційні межі якого безцеремонно вторглося НАТО.

Росія поставила в центр внутрішньої політики ідею національної єдності на основі «довгострокової перспективи» (long view), зміст якої, за визначенням російського науковця С. Нікольського, «впливає з чесного, етично усвідомленого прочитання вітчизняної історії й неспішного розмірковування з російською філософською художньою літературою»¹⁴. На практиці ж публічні твердження, що «чесна історія створює необхідність й дозволяє вчити невивчені у минулому уроки, вирішувати не вирішені раніше завдання»¹⁵, зводяться до чогось на зразок історії Росії в душі короткого курсу «Історії ВКП(б)» в імперському її викладі. Вона поставлена на службу політиці, перетворюючи російське суспільство на ірраціональний натовп, що скеровується вождем, який ним же призначений, аж до свідомого захоплення його до підтримки масштабних агресій, нацьковування на інші країни й народи. Начебто для сьогодення писав у своїй доповіді голова міжнародної комісії з вивчення причин і характеру балканських війн 1912 та 1913 рр. барон д'Етурнель де Констан: «Справжні винуватці — ті, хто вводив в оману суспільну думку й користувався народною неосвіченістю для збудження тривожних чуток і нагнітання ворожнечі, підбурювання своєї країни, а потім й інших країн до збройного конфлікту. Реальні винуватці — ті, хто керує власними інтересами або схильностями, постійно твердить про те, що війна неминуха. Ці люди розв'язали війну, переконуючи суспільство, що вони безсилі їй запобігти. Справжні винуватці — ті, хто жертвує загальними інтересами в ім'я інтересів особистих, й ті, хто привів свою країну до безплідної політики конфлікту і репресій»¹⁶.

Народи війни не розв'язують!

Твердження кремлівських аколітів, що «президент спирається на дуже глибокі знання

¹² Аколіт (від грецьк. нерозлучний супутник, помічник) — у західному християнстві так називають дрібних церковних прислужників, які допомагають єпископу під час літургії.

¹³ Див., напр.: Митрополит Тихон (Шевкунов). *Гибель імперії. Російський урок*. Москва: Эксмо, 2023.

¹⁴ Нікольский С.А. Толпа вместо общества. Об опасности искусственно нагнетаемого псевдопатриотического психоза и необходимости «длинного мировоззрения». *Независимая газета*. 12.02.2024.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Дель Понте К. *Охота. Я и военные преступления*. Москва: Эксмо, 2008. С. 67.

історії», формує судження про історію «сама на основі першоджерел», для чого «дуже часто й багато працює з архівними документами», а відтак «історичний світогляд Путіна має не емоційний характер», здебільшого не співвідносяться зі змістом його публічної риторики, а скоріше свідчать про її політичну заданість, спотворення й маніпуляцію ним історичними фактами для виправдання та прикриття його агресивної поведінки як лідера країни, що не може бути й надалі в усьому обділеною та ошуканою. Залишається хіба що замінити прізвисьце у відомій фразі: товаришу Сталін, ви великий вчений (так називалася пісня, яку написав Ю. Алешковський у 1959 р. і яка була хітом у студентському середовищі на початку 1980-х).

Показовий приклад: в інтерв'ю американському журналісту Такеру Карлсону (9 лютого 2024 р.) російський президент, поряд з черговими антиукраїнськими «історичними» інвективами¹⁷, зробив дивовижну заяву з приводу того, хто винен у розв'язанні Другої світової війни. Виявляється, Польща, яка до того активно «поспівробітничала з Гітлером», але відмовилася повернути «Данцизький коридор, який сполучав основну частину Німеччини з Кенігсбергом і Східною Прусією», хоча «Гітлер умовляв їх віддати мирно, поляки відмовилися». Таким чином, «поляки змусили, вони загралися і змусили Гітлера почати Другу світову війну саме з них. Чому почалася війна 1 вересня 1939 р. саме з Польщі? Вона виявилася незговорливою. Гітлеру нічого не залишалося, як при реалізації його планів почати саме з Польщі». А за «відомим протоколом Молотова—Ріббентропа» частина належних їй на той час територій «відійшла Росії, включно із Західною Україною. Росія під назвою Радянський Союз повернулася таким чином на свої історичні території». Виходить, що і Західна Україна, і Західна Білорусь — це все Росія? Водночас Путін не забув нагадати, що

за результатами війни Польща отримала як компенсацію «західні, споконвічно німецькі, території — східну частину Німеччини, частину земель, це західні райони Польщі сьогодні. І природно, знову повернула вихід до Балтійського моря, знову повернула Данциг, який став називатися по-польськи»¹⁸.

Очевидно, немає потреби доводити, що в міжнародній політиці доволіна інтерпретація історичних аргументів (а ними Путін мимоволі поставив себе на один щабель з Гітлером: ми ж доводили, що Крим та Донбас — російські території, наші резони не взяли до уваги і змусили переконувати в них у силовий спосіб) — вкрай небезпечна справа, пряма загроза підриву усталеного міжнародного порядку, а відповідно, закріплених міжнародним правом кордонів між державами.

Якщо вже зайшла мова про Польщу, то як приклад можна згадати історію міста Вроцлав (стара німецька назва — Бреслау). До 990 р. Вроцлав і вся Сілезія були завойовані польським князем з династії Пястів Мешком. У 1000 р. його син Болеслав Хоробрий та імператор Священної Римської імперії Оттон III заснували в місті римсько-католицьке єпископство. У 1109 р. німецький імператор Генріх V виступив проти польських військ, але зазнав поразки в битві, відомій в історії під назвою «Собаче поле». Після смерті Болеслава у 1138 р. Вроцлав став столицею князівства Сілезії. У 1241 р. монголи його зруйнували. До 1335 р. місто залишалося під владою князів сілезьких Пястів. Після смерті князя Генріха VI Доброго Вроцлавське князівство потрапило під владу Чеського королівства (Богемії). З 1335 р. місто було ареною боротьби між Чехією, Польщею і Угорщиною, а з кінця XV ст. разом з рештою Чехії опинилося під владою Габсбургів. У Веймарській республіці Вроцлав стає адміністративним центром нової провінції Нижня Сілезія. У нацистський період було змінено герб міста і слов'янські назви його навколишньої території. Значна частина

¹⁷ Відомий американський історик, фахівець з історії Східної Європи Т. Снайдер професійно і водночас іронічно розклав ці «історичні вправління» Путіна — див.: Як і чому Путін помилявся в інтерв'ю Карлсону. *NV*. 18.02.2024. <http://surl.li/rfgtx>

¹⁸ The Vladimir Putin Interview. *Tucker Carlson Network*. 08.02.2024. <http://surl.li/reycoc>

польського, чеського і єврейського населення потрапила у концтабори.

Звідси питання: хто має право і підстави претендувати на місто? Поляки, німці, австрійці, угорці, чехи? А як тоді бути Англії та Франції, які захопили в XVI–XIX ст. 2/3 світової території: у Британській імперії до 1914 р. населення метрополії становило майже 45 млн, а колоній — понад 400 млн, у Франції — відповідно 40 і 55 млн, у Німеччині — 68 і 13,3 млн? Ті ж англійці зберігають Британську співдружність (об'єднує 53 країни), але не диктатом, а доброю волею. Причому ніхто у Великій Британії не побивається з того приводу, що треба поширювати по всьому світу англійську мову, припиняти факти англофобії або якимось чином боротися з проголошенням суверенітету окремими країнами, які входять до співдружності.

Опитування Дослідницького центру П'ю (2020) показало, що кордонами своїх країн незадоволені багато європейців. З твердженням про те, що «частина території сусідніх держав по праву належить нам», погодилися 67 % угорців, 60 % греків, 58 % болгар і турків, 53 % росіян та 48 % поляків. Від цих почуттів не вільна навіть Західна Європа — так само висловилися 37 % іспанців, 36 % італійців та 30 % німців. Ті ж угорці можуть заявляти про свій жаль через Тріанонський договір 1920 р., який, на їхню думку, позбавив Угорщину двох третин території, не вважаючи при цьому, що зможуть повернути їх собі на практиці¹⁹. Про територіальні проблеми говорять у Німеччині, Польщі, Латвії, Румунії, Італії, Норвегії. Територіальні претензії до Росії мають Японія, Китай, Латвія, Естонія. За підрахунками американського дослідника Деніела Пайпса, в Африці налічується двадцять подібних суперечок, у Європі — 19, на Близькому Сході — 12, у Латинській Америці — 8. Китай є своєрідним лідером за їх кількістю — він претендує на сім ділянок суші, щодо яких у його сусідів існує інша думка²⁰.

¹⁹ Annexation: the return of a dangerous idea. *Financial Times*. 24.02.2024. <http://surl.li/rfhij>

²⁰ Див.: Веселовский С.П. *Спорные территории*. Москва: Книжный клуб Книгобек, 2010. С. 3–4.

У нормальні часи все це не мало якихось відчутних негативних наслідків, але часи зараз явно ненормальні. Ідея анексії, яка впродовж тривалого часу була табуваною у міжнародній політиці, знову починає обговорюватися. І не лише обговорюватися, а й реалізовуватися загарбницьким шляхом. Найбільш показовою в цьому плані є історія, що сталася у 2014 р. з Кримом. Особливо з урахуванням мовчазної згоди більшої частини світу з тим, що серйозних перспектив його повернення до складу України немає. Під час зустрічі з В. Путіним у 2018 р. радник Д. Трампа з національної безпеки Дж. Болтон почув від нього жорстке висловлювання щодо України: «Він детально окреслив політичну та військову складову конфлікту, а потім перейшов до власне конфронтації, заявивши, що постачання США озброєнь в Україну є незаконним і що це не найефективніший спосіб вирішення проблеми. Говорити про Крим він не захотів, даючи зрозуміти, що це вже історичний факт. Мене, — пише він, — дуже зацікавило його висловлювання про те, що Обама у 2014 р. нібито прямо дав Путіну зрозуміти, що український конфлікт можна буде залагодити, якщо Росія обмежиться анексією Криму. Втім, Обама з якоїсь невідомої причини передумав, у результаті чого склалася патова ситуація»²¹. Яку, схоже, російський президент потрактував на свою користь у реалізації подальших агресивних планів щодо України.

Людство щонайменше тричі всерйоз спробувало започаткувати міжнародний мир: Віденський конгрес (1814–1815) увінчався створенням Священного союзу, обмеженого участю лише християнських держав Європи; Версальський мир (1919), згідно з яким було створено Лігу націй (до 1935 р. до неї входило 58 держав); а за результатами Другої світової війни засновано ООН, що об'єднує 193 країни. Проте все це не позбавило людство від постійних спроб політичної підміни юридичних понять суверенітету держав. Показовим у цьому плані є прагнення сучасних російських правителів діяти у зовнішньому світі (вестфальському у

²¹ Болтон Дж. *Кімната, де це сталося*. Харків: Віват, 2021. С. 174.

своїй основі) поза правилами та договорами, в тому числі про взаємне визнання кордонів, відстоювати архаїчне, довестфальське розуміння суверенітету, з якого ще у XVII ст. виходив філософ Т. Гоббс. В результаті нескінченні відсилення Путіна «до історичної несправедливості та образ... ніяк не вкладаються в сучасні правові норми, що визначають суверенітет, і являють собою ніщо інше, як маніпуляцію». Таке виправлення «історичних несправедливостей» за допомогою вторгнення в інші держави, що, згідно із законодавством більшості країн, зокрема й Росії, карається кримінально, є прагненням «до інституційно не обмеженого домінування над іншими націями». Коли вся державна міць «підкоряється волі недобросовісного правителя, то це позначається на житті не лише суспільства, захопленого диктатором, а й на безлічі інших держав»²².

На наш погляд, не можна обмежуватися простим, хоча загалом і правильним твердженням, що Росія не втратила своїх імперських амбіцій. Проблема значно глибша — протягом століть російська держава розвивалася й існувала багато в чому завдяки її зусиллям вийти на власні межі, що вже саме по собі робить процес позбавлення імперського мислення дуже складним — на рівні державного управління, міжнародних відносин. Зокрема, про це йдеться в ґрунтовній академічній праці Є. Лезіної²³.

Змушені погодитися з твердженням донедавна кремлівського ідеолога В. Суркова, що російська держава «давно розучилася, а швидше за все, ніколи і не вмiла виживати іншими способами. Для Росії постійне розширення не просто одна з ідей, а справжній екзистенціал нашого історичного буття...». Ось чому він так упевнений, що вона «отримає свою частку в новому всесвітньому збиранні земель (точніше,

просторів), підтвердивши свій статус одного з небагатьох глобалізаторів, як бувало в епоху Третього Риму чи Третього Інтернаціоналу». Що вона «розширюватиметься не тому, що це добре, і не тому, що це погано, а тому, що це фізика»²⁴. Залишається лише подолати «фатальну вразливість», вбудовану в радянську систему. Через неї «Радянський Союз виявився насправді не фортецею, а чимось на зразок чорнобильського саркофагу, всередині якого тривали реакції поділу, розкладу та відчуження. ...Не програвши війни. Не захворівши на революцію. Якоїсь смішної перебудови, якоїсь каламутної гласності вистачило, щоб радянська строката клаптикова імперія розповзлася по швах». Внаслідок чого «західний кордон нинішньої Росії майже буквально збігається з тією лінією обмеження, з якою у 1918-му малодушно погодилися більшовики після висунення німецького ультиматуму. Виявляється, Росію через багато років було знову відтіснено назад у межі кордонів «паскудного миру»²⁵.

Виходить, що, незважаючи на історичні застереги, сучасна Росія через свою історичну схильність не може позбутися того, що політологи Р. Такер і Д. Хендріксон одного разу назвали «імперською спокусою». Оскільки в іншій формі вона швидше за все не зможе існувати з усією повнотою власної ваги. І навіть утримувати в єдності власну територію.

Професор Д. Квон пропонує розглядати сучасну Росію як постмодерну імперію, якої досі не бачила світова історія. «Межове становище Росії, — пояснює він, — що століттями начебто і належала до Європи, але так ніколи і не стала нею, її вічний стан «напівоберту до Європи», коли, з одного боку, весь час охоче переймаються, засвоюються і стають своїми всі берлінські, лондонські і паризькі досягнення... А з іншого — весь час переживається народжуваний цим комплекс неповноцінності щодо Європи — це дуже сприяє комфортно-му постмодерністському існуванню. Тому що

²² Трудолюбів М. Война Путина в Украине показала: мир, в котором доминируют национальные государства, устарел и опасен. Но кто из них согласится на мировое правительство? *Медуза*. 19.08.2022.

²³ Лезіна Е. *XX век: проработка прошлого. Практика переходного правосудия и политика памяти в бывших диктатурах. Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы*. Москва, 2022.

²⁴ Сурков В. Куда делся хаос? Распаковка стабильности. *Актуальные комментарии*. 20.11.2021.

²⁵ Сурков В. Туманное будущее похабного мира. *Актуальные комментарии*. 15.02.2022.

основною рисою постмодернізму є його іманентна неповноцінність». Звідси, переконаний учений, постійна схильність до містифікацій, вічні претензії на велике і геніальне і вічне вихваляння умінням вдатися до найвитонченіших ігор з класикою та модерном: створити інсталяцію з двоголового орла, андріївського прапора, сталінського гімну та «подвоєного» Сергія Михалкова, замінити класичну політику постмодерною політтехнологією. То яка ж це імперія? Запитує він і сам же відповідає на своє запитання: «...Імперія глянцева, охоча як до інтелектуального вуаеризму, так і до сльозливих і мелодраматичних видовищ і шоу, яка нічого не соромиться і тому на диво постмодерна... Але в якій, як і раніше, на першому місці не окрема людина, не її свобода як антитеза насильству, а велич дріб'язкових імперських справ: роздування правоохоронної системи та зрощення всіх її структур в один імперський кулачок, будівництво храмів і авангардних багатоповерхівок, оголошення майже будь-якої активної громадянської діяльності «іно-агентською», трепетне милування імперським як класичним, так і модерністським минулим, перетворення всіх державних ЗМІ в один пропагандистський рупор»²⁶.

Аморфний образ імперської величі якраз і визначає практичний зміст політики російської влади і передусім В. Путіна, що ґрунтується на ледь не «богоданості» Росії бути імперією. Причому з виходом за межі Радянського Союзу, в кордонах 1917 р. Повернення «втраченого», в їхньому розумінні, є важливим, серед усього іншого, для уникнення «параду суверенітетів» безпосередньо в нинішній Росії, розпад якої все ж таки прогнозується науково-експертною спільнотою як третя фаза руйнування імперії після краху соціалістичного табору та СРСР. Розрахунок, скоріше за все, робиться на те, щоб у її відтвореному «історичному обсязі» розчинити, власне, саму можливість подальшого подрібнення Росії, убезпечитися від відцентрових тенденцій на її територіях, а також від «кольорових революцій», перспектива

²⁶ Квон Д. Россия как постмодернистская империя. *Независимая газета*. 16.01.2022.

яких тримає у постійній напрузі російський політичний істеблішмент. Він увірував у те, що Росія жива доти, доки здатна територіально розширюватися. Тому багато росіян і схильні до симптому «імперської невинності» Росії, як висловилися історики Еріка Марат і Ботакос Кассимбекова, — переконаності в тому, що «Росія не атакувала і не колонізувала, а лише звільняла і рятувала «колонізовані народи»²⁷.

«Історична» основа, на якій В. Путін вибудовує політичні плани, зводиться до того, що суб'єктності держав, які входили до Радянського Союзу, немає, а є лише велика Російська імперія, і вона має бути відновлена. Вже 2004 р. він роздратовано говорив американським дипломатам (це відомо з мемуарів С. Телбота, «архітектора» російської політики адміністрації президента США Б. Клінтона): невже ви не розумієте, що жодної України не існує? Це ж він заявляв у 2008 р. і безпосередньо американському президенту Дж. Бушу-молодшому, який після понад 40 зустрічей з ним зробив такий висновок: «він залякав сусідні демократичні держави...»²⁸. Далі більше: путінські висловлювання призначалися вже для широкої аудиторії, насамперед на пострадянському просторі. Наприклад, у червні 2020 р. він акцентовано нагадав: якщо та чи інша республіка увійшла до складу СРСР та отримала до свого «багажу» величезну кількість російських земель, традиційних російських історичних територій, а потім вирішила вийти з його складу, то «хоча б тоді виходила з тим, із чим прийшла, а не тягла із собою «подарунки» від російського народу»²⁹. Звісно, ці інвективи були адресовані переважно Україні, без якої немислима повноцінність імперії — чи то радянської, чи російської.

Показово, що саме 12 липня 2021 р., у державне свято РФ, яке називають Днем Росії,

²⁷ Casey M. Russia's Crimes of Colonialism. *The Wall Street Journal*. 09.08.2022. <http://surl.li/rfihz>

²⁸ Джордж Буш. *Ключевые решения*. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2011. С. 491.

²⁹ Заявление В. Путина в эфире программы «Россия. Кремль. Путин» на государственном телеканале «Россия-1».

Путін виступив з уже згадуваною статтею «Про історичну єдність росіян та українців», у якій на основі своїх «історичних викладок» зробив висновок: «сучасна Україна — цілком і повністю дітище радянської доби. Ми знаємо та пам'ятаємо, що значною мірою вона створювалася за рахунок історичної Росії. Достатньо порівняти, які землі возз'єдналися³⁰ з Російською державою у XVII столітті та з якими територіями УРСР вийшла зі складу Радянського Союзу. ...Росію фактично було пограбовано». Як з'ясувалося незабаром, це звернення було своєрідним маніфестом із викладом фактично обґрунтувань розв'язання війни проти України, проти представників того самого «єдиного народу», долею якого він так «переймається».

* * *

Парадокс у тому, що концепція триєдності російського народу веде своє походження саме з України. Вона з'являється у Київському Синописі 1674 р., автором якого вважають архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. Водночас, на думку Зенона Когута, «Синопис» «не створено як «всеросійський» великий наратив, написаний для царя або ж на його замовлення. Насправді він забезпечував історичні та ідеологічні підвалини для політичної програми Києво-Печерської лаври, яку активно провадив її архимандрит Інокентій Гізель»³¹.

³⁰ Доречно нагадати, що у «перяславських тезах» ЦК КПРС з нагоди 300-річчя Переяславської ради відбулася заміна старого конструкту «приєднання України до Росії як меншого зла» на концепцію «возз'єднання братніх народів». Для низки українських радянських істориків перехід до нового канону «возз'єднання» виявився досить складним, вони «відстоювали думку про те, що дискурс «приєднання» дозволяє більш адекватно представляти ранньомодерне минуле, ніж канонізована схема «возз'єднання». Див.: Смолій В.А., Удод О.Я., Ясь О.В. Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії. *Український історичний журнал*. 2015. № 5. С. 17.

³¹ Когут З. Вплив політики на Інокентія Гізеля та видання київського «Синопису»: нове осмислення. В кн.: *Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3 томах*. Т. 3. Київ; Львів: Свічадо, 2010. С. 30.

Потім цю концепцію розвивають петровські ідеологи Феофан Прокопович і Стефан Яворський. Український вплив на російську культуру у XVII—XVIII ст. взагалі був величезним. Вихідці з Києво-Могилянської академії реформували російську церкву та освіту. Писемна культура цілком уся йшла з України. Не випадково ж на пам'ятнику тисячоліття Російської держави, побудованому у Великому Новгороді у 1862 р., з 109 розміщених на ньому постатей видатних російських особистостей 21 — вихідці з України.

На основі ґрунтовного аналізу творів російських вчених і письменників «золотого століття» українські науковці фіксують утвердження в суспільній свідомості у другій половині XIX ст. «парадигми єдності»: сприйняття української історії як інтегральної частини власне історії Росії, а українців — як своєї органічної складової, тобто частини єдиного російського народу³². Натомість представники українського освіченого середовища «чим далі, тим більше відчували себе прямими спадкоємцями і всієї киево-російської території та природними продовжувачами її історії». Знову ж таки, за висновками українських істориків, «до кристалізації подібних переконань спонукали й публічні виступи на зразок широко популярної статті професора Московського університету М. Погодіна»³³.

Інтерес до української літератури, до творчості Т. Шевченка та до збирання українських історичних джерел не завадив йому сповідувати великодержавницькі ідеї, обстоювати історичні погляди, основані на твердженні про самотуність російського історичного процесу, стрижнем якого є «вечное начало, русский дух». У творах про слов'ян і походження Русі Погодін тенденційно висвітлював добу Київської Русі та історію України XV—XVI ст., заперечував самостійний і спадкоємний ха-

³² Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Нариси в 3 томах. Т. 1. Київ, 2002. С. 273—279.

³³ Солдатенко В.Ф. *Українці на шляху самовизначення: Історико-історіографічні екскурси в минуле міжнародних стосунків*. Київ: Ліра-К, 2023. С. 233—234.

ракти українського історичного процесу, існування українців як окремого народу з власною мовою і культурою, доводив достовірність власного твердження, що великороси найдавніші поселенці, принаймні у Києві та околицях, тоді як малоросіяни прийшли сюди після татар, а «великоросійська говірка («наречіє») є чи сама церковна говірка, чи найближче до неї, тобто рідне, органічне чадо»³⁴.

М. Максимович та М. Костомаров аргументовано спростовували твердження цього нахненника «москвофілів»: Максимович — у розвідці «О мнимом запустении Украины» (1856) та «Письмах к Погодину о самобытности малороссийского наречия» (1863); Костомаров — у полемічних творах 1860 р.: «М.П. Погодину (письмо по поводу статьи «Начало Руси»», «Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей» та ін.³⁵.

Подібне трактування історичних процесів тодішніми фактично науковими ідеологами великодержавництва мало одну, але істотну відмінність від діяльності їхніх сучасних послідовників: вони не були наділені владними повноваженнями і не перебували на службі у політичної влади. Тоді як нинішні прокремлівські think tanks (мозкові центри) безпосередньо задіяні в обґрунтуванні політики державної влади. Видаючи таким чином за істинну історію те, що підсилює заряд зовнішньополітичного експансіонізму, який не полишав Росію протягом усього її історичного буття і був одним із головних рушіїв формування Російської держави.

Як влучно зауважував Вацлав Гавел, Росія не знає, де вона починається і де закінчується. А якщо країна не знає, де вона закінчується, а де починається, це створює величезні виклики для її сусідів. Одержимість Путіна фантазіями про історичні російські землі аколоти намагаються навіть підкріпити історичними мапами, на яких начебто відсутня Україна. Так, голова

Конституційного суду РФ В. Зорькін показав Путіну копію мапи середини XVII ст., на якій, мовляв, «немає України». Хоча на ній прямо по центру більшої частини історичних українських земель є напис «Ukraine ou Pays des Cosaques» (Україна земля козаків). Крім того, на тій же мапі Крим не входить до складу Росії, півострів виділено як окрему державу: у XVII ст. це було Кримське ханство, яке в союзі з Османською імперією воювало проти Росії.

Це свідчення рівня елементарної історичної обізнаності російської еліти (за аналогією до «чорних археологів» тут так і проситься на адресу цієї «еліти» вислів «чорні картографи!»). Бо, скажімо, етнограф П. Чубинський (автор тексту українського гімну) і мовознавець К. Михальчук ще у 1871 р. закартографували етнічні українські землі, а це — територія сучасних України, Росії, Білорусі, Польщі, Угорщини, Румунії, Словаччини та Молдови (Волинська, Подільська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська, Гродненська, Мінська, Люблінська, Сідлецька, Курська, Воронезька та Павловська губернії; Галичина, Лемківщина, Буковина, південно-західна частина Бессарабії, Акерманщина, Крим, Кубанщина, Ставропілля, Північний Кавказ та ін.). Причому цю мапу було опубліковано в 1872 р. у виданнях Південно-західного відділення Російського імператорського географічного товариства, тобто її було офіційно визнано. Дивлячись на неї, неважко здогадатися, що окреслені червоною лінією «південноросійські говірки й говори» позначають територію домінування української мови на середину XIX століття³⁶.

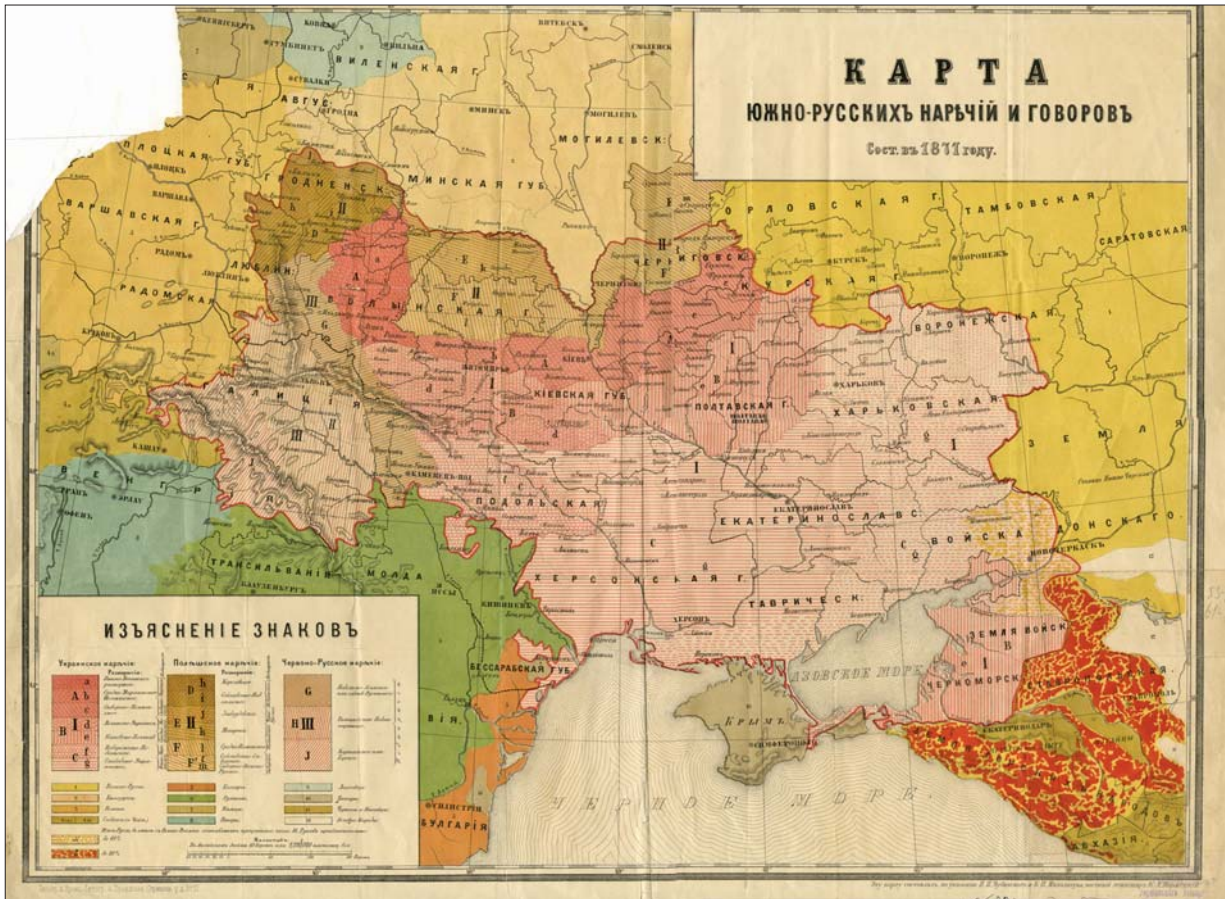
Більше того, ця мапа є лише своєрідною і далеко не повною «візуалізацією» багаторічної подвижницької праці Павла Чубинського та його однодумців у 7 томах під назвою «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край»³⁷.

³⁴ Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Нариси в 3 томах. Т. 1. Київ, 2002. С. 334.

³⁵ Пінчук Ю.А. Погодін Михайло Петрович. У кн.: *Енциклопедія історії України*. Т. 8. Київ: Наукова думка, 2011. С. 290.

³⁶ Галушко К. Карта південноруських нарч і говірок П. Чубинського і К. Михальчука (1871). *Лікбез*. 07.10.2014. <http://surl.li/rfiuy>

³⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Император-

Карта південноруських наріч і говірок П. Чубинського і К. Михальчука (1871). Джерело: Фонди залу картографії Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Опубліковані у сьомому томі цієї праці статистичні дані про «малоросійське» населення (з точністю до десятків «душ обоєго пола») на теренах Південно-Західного краю, Північно-Західного краю та Царства Польського в наступні десятиліття враховувалися науковцями як доказові й авторитетні. Зокрема, спеціальна Комісія імператорської Академії наук, створена у 1905 р., підготувала доповідь³⁸, у якій

ским географическим обществом. Юго-западный отдел. в 7 т. Собр. П.П. Чубинский. СПб., 1872–1878.
³⁸ Доповідь Комісії Петербурзької академії наук у справі про відміну утисків українського друкованого слова, створеної за ініціативою Комітету міністрів у зв'язку з виконанням указу Миколи II від 12 грудня 1904 р., із висновком про необхідність збереження мови, звичаїв, пісень, переказів українського на-

«використала кілька цінних повідомлень..., знаходячи в них багато важливого матеріалу, і вирішила долучити їх до записки у вигляді додатків». Ці 10 додатків — це праці С. Русової та О. Русова, П. Стебницького та О. Лотоцького, В. Науменка та В. Леонтовича, які «виросли» на «Трудах етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» Павла Чубинського.

Поза всяким сумнівом, дослідження Павла Чубинського у семи томах ідеологам «русско-го міра» прочитати не під силу, а от «Доклад Комиссии по вопросу об отмене стеснений малорусского печатного слова», що міститься

роду. В кн.: *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. Київ, 2013.

всього на 30 сторінках, вони мали б принаймні проглянути. Хоча не виключено, що авторитетні члени Комісії імператорської Академії наук (голова Комісії — академік Ф.Є. Корш, члени Комісії — академіки В.В. Заленський, О.С. Лаппо-Данилевський, С.Ф. Ольденбург, О.С. Фамінцин, П.Ф. Фортунатов і О.О. Шахматов), які мали мужність у 1905 р. визнати, що «заборони 1863, 1876 і 1881 років гнітючим чином лягають на творчі здібності освічених малорусів: користуватися нерідною, не сприйнятою з молоком матері мовою для втілення творчої думки та фантазій можливо лише за умови особливого лінгвістичного обдарування... Таким чином, виявляється, що в ненормальних умовах духовного та розумового життя проживає в Росії народність, яка налічувала у січні 1897 р. 23 мільйони 700 тисяч душ»³⁹, ретроспективно підпали б під «денацифікацію». Саме про ці «душі» Павло Чубинський за 28 років до появи Доповіді Комісії проникливо сказав: «Він (Малорус) не легко погоджується з чужою думкою; він уперто тримається свого: «лучше своє латане, ніж чуже хапане». Завдяки цій упертості, Малорус, у своєму минулому, сповненому жажів і страждань, житті, відстояв свою релігію, свою народність, свою мову»⁴⁰.

Всього ж перелік історичних мап, на яких наведено як Україну, так і визначені межі проживання українського народу, а також мап Русі, складається щонайменше з 36 найменувань. Український історик К. Галушко, аналізуючи українські межі в європейській картографії від Античності до ХХ ст., зауважує, що в європейську географію і картографію топонім «Малоросія» потрапляв епізодично й лише через римейки російських мап ХVІІІ — початку ХІХ ст.; закріпився він там внаслідок вже перекладу — саме як «Мала Росія»: *Petite Russie*,

Kleine Russland, Little Russia, а не як транслітерація «*Malorossia*»⁴¹.

На окрему увагу заслуговує монографія⁴², присвячена висвітленню історичних коренів сучасного територіального виміру України, притаманних ранньомодерному українському суспільству уявлень про власний простір та їх реалізації у політичних концепціях і практиках ХVІ—ХVІІІ ст.

Більшість учених відносить до початку ХІХ ст. завершення переважною мірою формування української етнічної території (за винятком західних земель — Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття)⁴³. Проте проблема просторовості України та її етнічних земель продовжувала посідати важливе місце в історичних баченнях активних українців, що, зокрема, знаходило вияв у наукових працях того ж М. Грушевського⁴⁴ і, ясна річ, набуло вагомого конкретизованого звучання з початком Української революції. Всеукраїнський національний конгрес (6—8 квітня 1917 р.) засвідчив, що в тогочасних українських колах перевагу віддавали етнографічному принципу визначення територіальних меж української держави.

Прибічником великоукраїнської концепції, що передбачала територіальне формування України на основі всіх етнографічних і історичних її земель та територій з урахуванням «стратегічної доцільності», був гетьман П. Скоропадський. 25 травня 1918 р. він ухвалив закон «Про тимчасове розповсюдження Української державної влади». Того ж дня він затвердив законопроект «Про тимчасове вста-

⁴¹ Галушко К. *Украинские пределы: Украина и украинцы в европейской картографии от Античности до ХХ века*. Киев, 2014. С. 43.

⁴² Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. *Просторові межі українського світу і комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (ХVІ—ХVІІІ ст.)*. Львів; Київ, 2023.

⁴³ Солдатенко В.Ф. *Українці на шляху самовизначення: Історико-історіографічні екскурси в минуле міжнаціональних стосунків*. Київ: Ліра-К, 2023. С. 229.

⁴⁴ Напр.: Грушевський М. «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Вступна стаття О.В. Яся. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 199—208.

³⁹ Там само. С. 399.

⁴⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским географическим обществом. Юго-западный отдел: в 7 т. Собр. П.П. Чубинский. Т. 7. Вып. 2. Малоруссы Юго-Западного края. СПб., 1877. С. 348.

новлення судової влади на території Кобринського, Пружанського, Берестейського і Більського повітів Гродненської губернії; Пінського повіту Мінської губернії; Ковельського та Володимир-Волинського повітів Волинської губернії», які було приєднано до Української Держави. Загалом планувалося долучити до неї 31 повіт та частини ще 15 суміжних повітів колишньої Російської імперії, де переважно більшість населення становили українці. Всю Таврію, в тому числі й кримські повіти, було включено до складу України⁴⁵.

Українська Держава не визнавала самостійності Криму і вела вперту боротьбу за приєднання півострова, вдаючись, зокрема, до митної його блокади, припинення перевезення товарів залізницею й морем. У процесі складних переговорів між Україною і Кримом Скоропадському вдалося досягти угоди про входження Криму до складу Української Держави на правах автономії (падіння його режиму після поразки Центральних держав у світовій війні перекреслило ці плани). Йому належать найбільші за час Української революції досягнення у розв'язанні територіальних питань: від етнічного принципу в практичній діяльності гетьманська військова і цивільна адміністрація перейшли до державного, коли легітимна суверенна «етнографічна Україна» стала визначеним територіальним ядром державності⁴⁶. І це «той самий» Скоропадський, який нібито аж «ніякові від думки, що це німці стоять за самостійну Україну, щоб там не сталося», оскільки вони (німці) «добросовісно засвоїли літературу про Україну львівського виробництва, ... видання НТШ і галицьких націонал-демократів — ті книжки, які сам Скоропадський мало знав, був до них упередженим, не сприймав і, на жаль, не читав»⁴⁷.

⁴⁵ Солдатенко В.Ф. *Українці на шляху самовизначення: Історико-історіографічні екскурси в минуле міжнародних стосунків*. Київ: Ліра-К, 2023. С. 256–258.

⁴⁶ Галушко К. *Украинские пределы: Украина и украинцы в европейской картографии от Античности до XX века*. Киев, 2014. С. 85–86.

⁴⁷ Гирич І. Державність, національна ідея та люди гетьманської України у спогадах Павла Скоропадського.

А в 1919 р. на Паризькій мирній конференції українська делегація представила карту, на якій до складу УНР було включено Крим, Кубань та деякі райони Облaсті Війська Донського та Слобідської України.

Очолований Х. Раковським уряд радянської України також робив спроби об'єднати Крим із материковою частиною Таврійської губернії, яка входила до складу УРСР, але ці спроби щоразу наштовхувалися на негативну реакцію керівництва РКП(б). Хоча в роки революції та громадянської війни в Криму змінилося вісім політичних режимів, що мало тяжкі наслідки для багатонаціонального населення півострова. До речі, тимчасовим керівником Кримської Радянської Республіки був молодший брат В. Леніна Дмитро Ульянов, який відповідав за наркомат охорони здоров'я та соцзабезпечення. Однак «на роль постійного керівника республіки Д. Ульянов не підходив через повну відсутність організаторських здібностей та зловживання алкоголем»⁴⁸.

Державно-адміністративна творчість більшовиків на українській території полягала в тому, що в лютому 1918 р. у частині районів Лівобережної України було проголошено Донецько-Криворізьку радянську республіку, приєднану потім, за розпорядженням Москви, до Української радянської республіки — більшовицької альтернативи УНР. Надалі кордони УРСР неодноразово коригувалися: у 1919 р. від неї перевели до РРФСР чотири північні райони Чернігівської губернії. Водночас радянська Україна претендувала на низку районів Слобожанщини (нині вони перебувають у складі Білгородської та Курської областей). 13 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив: «Враховуючи природне тяжіння Білгородського району до Харківської губернії... відповідно до запиту Білгородського ревкому приєднати Білгородський район до Харківщини». Згодом, однак, ці претензії не було задоволено. Навпаки, зна-

В кн.: *Скоропадський Павло. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918*. Київ: Наш формат, 2017. С. 381.

⁴⁸ *Україна і українці в постімперську добу (1917–1939)*. Київ: Академперіодика, 2021. С. 192.

чна частина нинішньої Ростовської області з містами Таганрог, Каменськ і Шахти опинилися у 1920 р. у складі УРСР, але потім більшість цих територій повернули до РРФСР⁴⁹.

Те, що Таганрог та прилеглі до нього землі Східного Донбасу є українськими територіями, визнавали навіть більшовики. Принаймні в 1922 р., коли створювався Радянський Союз, нагадує дослідник П. Кралюк, вони входили до складу УРСР. Однак у 1924 р. більшовицьке керівництво відібрало від неї низку територій, серед яких був і Таганрог із навколишніми землями. Хоча за Всесоюзним переписом 1926 р. українці становили 71,5 % населення округу. Він також переконливо показує, що й Донщина тривалий час була регіоном української еміграції з чималою кількістю українських поселень. І саме українці відіграли важливу роль у формуванні донського козацтва. Біля його витоків стояв князь Д. Вишневецький, якого традиційно вважають засновником українського козацтва. Йому належить будівництво замку на Малій Хортиці як прообразу Запорозької Січі. У 1560 р. у Приазов'ї Вишневецький заснував місто Черкаськ (зараз — Старочеркаськ, станиця Старочеркаська), яке стало столицею донських козаків. Назва його майже ідентична назві українського міста Черкаси. А черкасами на той час іменували українських козаків. Навіть сьогодні понад 100 тис. жителів Донщини ідентифікують себе не росіянами, а козаками⁵⁰.

Демонструючи незгоду зі встановленими кордонами між УРСР та РРФСР, столиця УРСР Харків вважав за потрібне періодично нагадувати Москві про те, що за межами республіки «обслуговування» українців рідною мовою ведеться погано. У травні 1927 р. ЦК КП(б)У навіть подав до ЦК ВКП(б) доповідну записку з цього питання. Покликаючись на те, що на безпосередньо прилеглий до УРСР

території РРФСР залишалося близько 2 млн українців, розселених компактними групами в Курській, Воронежській губерніях та Північно-Кавказькому краї, український ЦК запропонував передати Україні частину районів Курської та Воронежської губерній, заселених українцями, а також повернути республіці Шахтинський і Таганрозький округи. Українська влада просила створити з цього питання спеціальну комісію. Реакції на таку пропозицію не було⁵¹.

У 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову звернулося до питання кордонів між УРСР і РРФСР, висунувши територіальні претензії на частину Воронежської і Курської губерній. 18 травня українське Політбюро розглянуло підготовлений проект доповідної записки до ЦК ВКП(б). Українські лідери посилалися на «грубе збочення національної політики партії стосовно українського населення у Курській та Воронежській губерніях»: як доводив М. Скрипник, українізацію там не проводили. До того ж, на їхню думку, в економічному плані зазначені території мали «набагато більше спільних рис із прикордонними округами УРСР». Таким чином, висновувало українське Політбюро, «проведення державного кордону між УРСР та РРФСР за етнографічним принципом цілком збігається із сільськогосподарськими та економічними районами». 28 травня 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б), розглянувши «питання ЦК КП(б)У», ухвалило «визнати недоцільною наразі пропозицію українців про приєднання до України деяких повітів Курської та Воронежської губерній»⁵².

Крапку в питанні про долю прикордонних з УРСР районів поставив Сталін під час зустрічі з українськими письменниками 12 лютого 1929 р.: «це питання кілька разів обговорювалося у нас», прийнято рішення нічого не змінювати, оскільки «занадто часто змінюємо кордони», а «це справляє погане враження і всередині країни, і поза нею». Потрібно зважати і на те, що у «деяких росіян це викликає

⁴⁹ «Подарки от русского народа», Кто и как перекраивал карту СССР. *Радіо Свобода*. 23.06.2020. <https://www.svoboda.org/a/30686453.html>

⁵⁰ Кралюк П. Кордони поділу. Українські землі, які Росія не подарувала Україні. *День*. 20.10.2023; Кралюк П. *Історія України «без брому»*. *Розвиток державності на українських землях*. Харків: Фоліо, 2020.

⁵¹ Борисенко Е. *Сталинский проконсул Лазарь Каганович на Украине: апогей советской украинизации (1925–1928)*. Москва: Родина, 2021. С. 195–196.

⁵² Там само. С. 215–216.

великий спротив». Сталін апелював до того, що «у нас щоразу, коли таке питання ставиться, починають гарчати: а як мільйони росіян в Україні утискуються, не дають рідною мовою розвиватися, хочуть насильно українізувати тощо». Тоді як, на його думку, в СРСР немає жодних кордонів, тому «з точки зору національної культури, і з точки зору розвитку диктатури, і з точки зору розвитку основних питань нашої політики та нашої роботи, звичайно, не має серйозного значення, куди входить один із повітів України та РРФСР»⁵³.

Результатом таких підходів до вирішення територіальних питань стало завершення розмежування двох республік і встановлення українсько-російського кордону, який силовим способом Кремль намагається сьогодні переглянути. Насправді ж заселені та освоєні українцями землі становили 900 тис. км². Отже, є підстави стверджувати, що українське етнічне зарубіжжя сягає майже 300 тис. км²⁵⁴. Вчені слушно звертають увагу на необхідність враховувати те, що «за ленінсько-сталінських часів Україна зроста територіально не за рахунок міфічних «кремлівських подарунків», а за рахунок саме власних етнічних земель, які знаходилися в межах інших країн. Лише в 1954 р. вперше та востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії, проте це було зумовлено необхідністю вирішення проблем комунобільшовицької імперії. З іншого боку, це було виявом радикального підвищення політичного статусу України у російсько-радянській імперії»⁵⁵.

Американо-канадський історик української суспільно-політичної думки І. Лисяк-Рудницький вважав, що «комуністична верхівка в Кремлі, ставши на шлях зменшення напруження в російсько-українських відносинах, зважи-

лася на жест, який усував би одну з причин українського невдоволення». А воно, на його думку, полягало в тому, що Крим був відокремлений від Російської республіки усією шириною України, створюючи таким чином аномалію в адміністративній структурі СРСР. А ця «протиприродна розв'язка не могла не дратувати підрадянських українців, зміцнюючи їхнє почуття, що вони перебувають у «російському оточенні»⁵⁶.

* * *

Отже, можемо констатувати: якби міжнародне право наділяло держави можливостями претендувати на території, виходячи з принципу першості їх заселення і освоєння, то саме Україна мала б усі історичні підстави висунути претензії на чималу частину Росії. Що, зрозуміло, виключається позицією України, міжнародними правовими документами і навіть суперечить здоровому глузду. Втім, зауважимо, що він не завжди однозначно присутній в українському політичному середовищі. Про що, наприклад, може свідчити поспішна денонсація Верховною Радою за наполяганням президента П. Порошенка ключового документа — Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Російською Федерацією та Україною (підписаний 31 травня 1997 р., обмін ратифікаційними грамотами відбувся 1 квітня 1999 р.), в якому закріплювався принцип стратегічного партнерства, визнання непорушності існуючих кордонів, поваги територіальної цілісності та взаємних зобов'язань не використовувати свою територію на шкоду безпеці одне одного⁵⁷. Маю засвідчити, що підготовка цього документа була надзвичайно складною (на Б. Єльцина чинився величезний тиск з приводу належності Криму). Однак на догоду виборчим інтересам (президентські вибори 2019 р.) було втрачено один із ключових аргументів для правового захисту української територіальної цілісності у міжнародних судах. Жодної

⁵³ Шаповал Ю.І. *Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії*. Київ: Генеза, 2001. С. 112.

⁵⁴ Павлюк С. Особливості сучасних трансформацій етнокультурних процесів в масиві українського зарубіжжя. *Вісник НАН України*. 2016. № 3. С. 33.

⁵⁵ *Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспектива державотворення. Нариси*. Київ: Кліо, 2022. С. 543.

⁵⁶ Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. Т. 2. Київ, 1994. С. 290.

⁵⁷ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text

«доданої вартості» від такого кроку Україна не отримала. Практично не залишилося угод двостороннього рівня, які б фіксували визнання Росією України в кордонах на 1991 р.

Така ситуація певною мірою підсилює політико-гуманітарне звучання указу «Про історично заселені українцями території Російської Федерації», оскільки його можна розглядати і як обернення безпідставних нападок кремлівського режиму під надуманими історичними приводами на демонстрацію територіальної вразливості власне Росії.

Чи не ключовою ознакою такої територіальної вразливості Росії є повернення її лідерів у XXI ст. до людоловських набігів на території сусідніх держав — практики та звичаїв ведення війни у XV—XVIII ст. Очевидним є самоспростування ідеологічних доктрин Кремля про єдність народів, якщо з тимчасово окупованих земель береться ясир — цей відроджений різновид примусової міграції, який і без того є «одним із найбільших демографічних явищ в історії України» (за XV—XVIII ст. з її території було забрано у рабство від 2 до 3,5 млн осіб. Однак ця проблема все ще залишається недослідженою)⁵⁸. Як відомо, Міжнародний кримінальний суд (МКС) розглянув цю ганебну практику ведення війни і видав ордери на арешт за звинуваченням у незаконній депортації та незаконному переміщенні дітей з України до Росії на підставі наявності достатніх доказів, щоб допускати, що підозрювані несуть безпосередню відповідальність за скоєння воєнного злочину — незаконної депортації населення (дітей) та незаконного трансферу населення (дітей) з окупованих територій України на територію Росії.

У цьому контексті, можливо, потрібно всебічно вивчити питання про окремі законодавчі акти не лише про територію й кордони України, а й про правові гарантії, в тому числі захищені мандатом міжнародного права, повернення на рідну землю бранців Кремля.

Тема історичних меж / повного ареалу України повинна знайти осмислення в фунда-

⁵⁸ Галенко О.І. Ясир. В кн.: *Енциклопедія історії України*. Т. 10. Київ: Наукова думка, 2013. С. 763—764.

ментальних міждисциплінарних синтетичних працях та національних доповідях, підготовлених колективами істориків, мовознавців, географів, демографів, соціологів, культурологів, правників та інших представників гуманітарних наук.

Наявні наукові напрацювання заклали солідну інтелектуальну основу для створення концептуалізованих праць з просторової історії України і вироблення на цьому підґрунті цілісного суспільного уявлення про формування історичної української території, зокрема розуміння історичного образу України у світовому середовищі. І, звичайно, воно дозволить піддати ґрунтовній науковій ревізії російсько-центричні концепції, які особливо агресивно наві'язує Кремль в останні роки. Публікація таких праць у доступному викладі основними світовими і європейськими мовами (в тому числі й російською) має стати державною справою. Вбачається необхідним проведення з цієї тематики циклів лекцій та семінарів у закладах вищої освіти, уроків у школах, конференцій, круглих столів тощо. Не зайвою була б організація парламентських слухань з цього питання. Зрештою, має відбутися загальноукраїнська розмова на цю важливу тему, побудована на солідній науковій основі, а не рефлексії на путінські ескапади.

Щоб показати і довести в усій повноті безпідставність намагань Путіна визначати зміст історії для додаткового обґрунтування агресії проти України, потрібно, крім іншого, відмовитися від різного роду застережень і перестраховань щодо використання російських офіційних матеріалів і наукових джерел та посиляти на них, включно з періодикою. А вони є, зокрема й у видавничій сфері, — і як самоцензура, і як самозаборона. Інакше повернемося до радянської практики критики буржуазних фальсифікацій та їх носіїв з обмеженим доступом до відповідної літератури. Втім, в інформаційний вік така атмосфера взагалі виглядає алогічною і сприймається як побоювання власної тіні.

Маємо усвідомити, що за певними винятками російській політичній еліті байдуже, що

думають в Україні про підстави загарбницької політики Росії, а відповідно, постає необхідність відрізняти і розмежовувати етику переконань і етику відповідальності, про які говорив М. Вебер ще у 1919 р. (лекція «Політика як покликання і професія»⁵⁹): перша означає, що будь-хто має право на свої погляди та їх обстоювання, тоді як етика відповідальності зобов'язує носія влади зважувати наслідки реалізації своїх переконань засобами практичної політики. Отже, нам потрібно не лише протидіяти російській пропаганді усіма доступними можливостями, а й переконливо науково обстоювати історичну цілісність України у міжнародно визнаних кордонах.

* * *

Старий революціонер Ф. Енгельс пережив жах від вибуху бомби, кинутої ірландськими республіканцями у Вестмінстері, оскільки, як колишній солдат, він вважав, що війна має вестися проти військових, а не проти мирних людей.

⁵⁹ Вебер М. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. С. 173–191.

Світ, мабуть, забув, що свого часу міжнародні конвенції передбачали, що воєнні дії не повинні починатися без попереднього явного і недвозначного попередження у формі аргументованого оголошення війни або ультиматуму з умовним оголошенням війни. Навряд чи хтось із сучасників згадає, коли війна починалася з дотриманням цих правил. Більше того, якщо раніше діяла своєрідна норма, що цивілізовані воєнні операції мають обмежуватися, наскільки це можливо, виведенням з ладу збройних сил противника, то з минулого століття вони у все зростаючих масштабах скеровуються проти економік, інфраструктури держав та цивільного населення.

Очевидно, що цивілізовані країни і народи мають врешті-решт усвідомити, наскільки драматичним є поворот до часів варварства в епоху, здавалося б, наявності усталеного міжнародного права і міжнародних інституцій, які на тлі розв'язаної Росією війни проти України просто спостерігають, як подібна безкарність стає вже банальною. Щоб потім не виникло питання: For Whom the Bell Tolls?

Volodymyr M. Lytvyn

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

“HISTORY TO ORDER” FOR RUSSIAN AGGRESSION: THE UKRAINIAN RESPONSE

The article analyzes the Decree of the President of Ukraine V. Zelenskyi «On the territories of the Russian Federation historically inhabited by Ukrainians» and the tasks outlined by it for scientists. Evaluating the document as Ukraine's political response, the author shows the historical groundlessness of Putin's attempts to use «history to order» in order to justify the further escalation of aggression under the pretext of protecting the territory and population of historical Russia, which in fact amounts to denying the right to the existence of the Ukrainian state and its people, and therefore to the flagrant disregard of international law and the actual historical truth in efforts to recreate the Russian Empire.

Cite this article: Lytvyn V.M. “History to order” for Russian aggression: the Ukrainian response. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (3): 12–29. <https://doi.org/10.15407/visn2024.03.012>